

مشق خوبان

شرح و حاشیه بر رساله های

صراط السطور

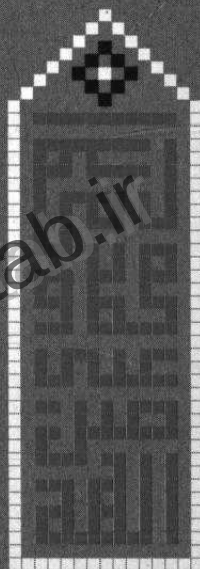
سلطان محمد شاه مشهدی

مداد الخطوط

میر علی هروی

محمد علی رجیبی دوانی

سرشناسه: رجیبی، محمدعلی، ۱۳۳۰ -
عنوان قراردادی: صراط السطور، شرح، مداد الخطوط، شرح
عنوان و نام پدیدآور: مشق خویان، شرح و حاشیه بر رساله‌های صراط السطور/
سلطان علی مشهدی، و مداد الخطوط / میرعلی هروی؛
محمدعلی رجیبی دوانی.
موضوعات نشر: تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۹.
شرح و حاشیه بر: هروی، ۲۰۰ ص. مصور، نمونه.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۳-۱۲۴۶-۸
وضعیت فهرست‌گذاری: ۱۴۰۱-۹۲۶ ق.
موضوع: سلطان علی مشهدی، ۱۴۰۱-۹۲۶ ق. صراط السطور -- نقد و تفسیر
موضوع: هروی، میرعلی بن مریم -- ۹۰۰ ق. مداد الخطوط -- نقد و تفسیر
موضوع: خوشنویسی -- ایران -- تاریخ و نقد
موضوع: Calligraphy -- Iran -- History and criticism
رده‌بندی کنگره: NK۳۶۳۹
رده‌بندی دیویی: ۷۴۵/۶۱۹
شماره کتاب‌شناسی ملی: ۶۱۴۵۵۵۵

انتشارات سوره مهر
وابسته به حوزه هنری
www.sooremehr.ir

تهران، خیابان حافظ،
خیابان رشت، شماره ۲۳،
صندوق پستی: ۱۱۴۴-۱۵۹۱۵
ساعتان پیامک: ۳۰۰۵۳۱۹
تلفن: ۶۱۹۴۲
فکس: ۶۶۴۶۹۵۱

دفتر چاپ و نشر: (۵ خطه)

دانلود کتابخوان سوره مهر

با وارد کردن کد تخفیف **thisamr** در اولین خرید
خود از کتابخوان سوره مهر ۷۵٪ تخفیف بگیرید.

نقل و چاپ نوشته‌ها منوط به اجازه رسمی از ناشر است.

شماره تماس: پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی: ۸۸۸۹۶۹۳۱-۳

پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی

مشق‌خوبان؛ شرح و حاشیه بر رساله‌های
صراط السطور، سلطان علی مشهدی
و انداد الخطوط میرعلی هروی

محمد علی رجبی دوانی
ناظر علمی: سید حسین شایرستانی
طراح جلد و گرافیک: صادق حسینی

چاپ، صحافی و لیتوگرافی: واژه پرداز اندیشه

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۱۲۵۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۳-۳۴۴۶-۸

فروشگاه مرکزی:

تهران، خیابان سمیه، نرسیده به خیابان حافظ،
جنب حوزه هنری، شماره ۲۴۵، تلفن: ۸۸۹۴۹۷۹۱-۲
فروشگاه انقلاب:

تهران، میدان انقلاب، جنب سینما بهمن، شماره ۱۰۲۳
تلفن: ۶۶۴۷۶۵۶۸-۹

فروشگاه اصفهان:

میدان انقلاب، سینما ساحل، کد پستی ۸۱۴۴۱۴۵۱۱
تلفن: ۳۱-۳۲۲۴۷۷۳۵-۶

فهرست مطالب

۶	پیش‌گفتار
۱۰	مقدمه
۱۷	متن رساله صراط‌السطور
۳۱	شرح و حاشیه بر رساله صراط‌السطور
۳۲	در حمد و سپاس حق تعالی و نعت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم
۳۶	در نسبت خط به حضرت شاه ولایت علیه السلام
۳۹	در تعریف و فضیلت خط
۴۴	در بیان حال خود و شروع در مشق خط
۴۵	در بیان حسن خط
۴۷	در بیان قلم
۵۲	در بیان مرکب ساختن
۵۸	در تعریف کاغذ و رنگ کردن آن
۶۳	در باب آهار ساختن و کاغذ آهار کردن
۶۳	در حقیقت مهره زدن
۶۴	در تعریف قلم تراش
۶۵	در باب قلم تراشیدن
۶۷	در باب قلم زدن
۶۸	در بیان تجربه قلم به نقطه
۶۹	در بیان واضع خط نسخ تعلیق
۷۰	در باب ترکیب و قواعد خط
۷۵	در ذکر تعلیم خط و قواعد آن
۷۷	در بیان تعلیمات مفردات
۸۵	در باب خوشنویس شدن
۸۸	در باب انزوا که لازمه خوشنویسی است
۹۰	اختتام رساله صراط‌السطور
۹۰	سلطان علی، هنرمند آزاده بافضیلت
۹۹	متن رساله مداد‌الخطوط
۱۱۷	شرح و حاشیه بر رساله مداد‌الخطوط
۱۲۳	درباره رساله مداد‌الخطوط
۱۲۴	خطبه کتاب
۱۲۷	نسبت لفظ و خط
۱۳۲	نسبت خوشنویسی و هنرهای سماعی
۱۳۶	باب اول: در بیان اقسام خطوط و سطح و دور و وجه تسمیه هریک از آن‌ها
۱۴۸	باب دوم: در ذکر استادان و مخترعان و بیان مرتبه ایشان
۱۴۸	باب سیم: در بیان ادوات کتابت
۱۵۰	نکته پایانی
۱۵۱	سخنی درباره نقاشی خط
۱۵۵	کتاب‌نامه
۱۵۹	تصاویر

هو الحق

پیش گفتار

www.ketab.ir

خوشنویسی یکی از والاترین تجلیات هنر در افق فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی است. هنری که در حاشیه کتابت متن مقدس قرآن ظاهر شده و در طول تاریخ، سینه به سینه و دست به دست جاری شده است. خوشنویسان در حاشیه کتابت کلام الله، به کتابت سخن شاعران و حکیمان اسلام و ایران یا نوشتن فرمان‌های سلاطین و حکام ممالک اسلامی نیز پرداخته‌اند، لیکن هیچ‌گاه بنیاد و حیانی این هنر را به بوتۀ فراموشی نسپردند. بدین جهت این هنر، در پوششی از آیین و آداب قرار یافته است تا حرمت و احترام خط و کتابت یادآوری شود.

خوشنویسی آن‌گاه تولد یافت که حروف مکتوب، فراتر از دلالت زبانی و معنایی، در فرم و صورت خویش و در ترکیب و اتصالات میان خود، آینه‌دار حُسن الهی و لطف کلام نبوی شدند. در این لحظه، حروف فی‌نفسه موضوع توجه قرار گرفته و نقشی فراتر از انتقال مفاهیم بر دوش کشیدند. شاید سرچشمۀ این امر، وجود حروف مقطّعه در آغاز شماری از سُور قرآن کریم باشد: الف لام میم، طاء سین میم، ص، ق، ن و القلم و مایسطرون؛

آیه اخیر همانا ناموس خوشنویسان و قاموس کار و بار ایشان در طول تاریخ است. سرچشمه دیگر این امر، سفارش رسول الله و ائمه دین است به کتابت نیکو. از این جمله است حدیثی منسوب به پیامبر بدین تفصیل:

أَلْقِ الدَّوَاةَ وَ حَرِّفِ الْقَلَمَ وَ انْصِبِ الْبَاءَ وَ فَرِّقِ السَّيْنَ وَ لَا تُغَوِّرِ الْمِيمَ وَ حَسِّنِ اللَّهَ وَ مُدِّ الرَّحْمَنَ وَ جَوِّدِ الرَّحِيمَ.

دو تعبیر «حَسِّنِ» و «جَوِّدِ» به ویژه سرمایه افتتاح «خوش نویسی» در عالم اسلامی است. حُسْن (نیکویی) و جودت (خوبی و خوشی) وقتی به خط و کتابت منضم شود، حسن الخط یا خوشنویسی پدید می آید. «حَسِّنِ اللَّهَ»: نام الله را نیکو بنویس! این سخن خود مولود کلام الهی است که فرمود: وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى: الله را نامهای نیکوست. پس آن را باید به حُسْن و نیکویی خواند (موسیقی و الحان) و به حسن و نیکویی نوشت (خوشنویسی). خوشنویسان در این کار، سلسله خود را همچون سایر طبقات و اصناف در پهنه تمدن اسلامی، به امیرالمؤمنین علی علیه السلام می رسانند که سرخیل کاتبان وحی نبوی بود.

هوالبديع

مقدمه

ستایش خداوند مهربانی را که نعمت «ابداع» را از گنجینه اسماء خویش مزین جایگاه هنرمندان نمود و قلم ابداع خود را در کف هنرمندان نهاد تا آنچه ناپیدای عالم است از قلم صنع آنها آشکار گردد و اسماء جمال و جلال تا سرحد حسن و کمال در آثار هنری پدید آید و درود بی پایان بر اشرف مخلوقات و چکیده آفرینش، محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم و خاندان گرامی اش باد که راهبران طریق علم و معرفت و هنرند. بر اساس عهد و پیمانی که با جانان بسته ایم، خود را پاسدار سلسله یادگارهای ربّانی می دانیم که از جانب مهرویان بستان خدا، به پیران و استادان به رسم امانت عطا شده تا دست ما از گوهرهای مکنون و مخفی عالم خالی نماند.

در ازل بست دلم با سر زلفت پیمان تا ابد سر نکشد وز سر پیمان نرود
بی شک، یکی از این موارث گران بها خط و خوشنویسی است که رأی همگان را بر شرافت آن، در حوزه تمدن اسلامی بیش از سایر صور تمدنی با خود دارد. خط که صورت مصور الفاظ و کلمات است با هندسه ای معنوی تجلی شهود ربّانی هنرمندانی پاک سرشت است که با رنج مقدس خود مراتب تحول و تطور این هنر شریف را از کتابت قرآن کریم تا قطعات خوشنویسی محقق ساخته اند.

www.ketab.ir

اساس خوشنویسی و نوشتن و مکتوب کردن که سبب پیدایش کتاب و کتابت در اسلام شده، متأثر از فرمان قرآن کریم (بقره: ۲۸۲) و دستورهای پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه هدی شیعه بوده است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «القلب يتكلم على الكتاب» (کلینی، ج ۱، ۱۳۵۹: ۹۰)؛ یعنی: دل، به نوشته اعتماد دارد. چنین گفتار و سفارشات سبب اهمیت نوشتار و به تبع آن نوشتن نیکو گردیده است. چه نیکو گفته‌اند آن‌ها که خط خوش را «زبان دست، سفیر دل، ودیعه گاه اسرار، دریافتگاه اخبار، نگاهبان آثار» (منشی قمی، ۱۳۵۹: ۱۲) و «شادی دل، سفیر خرد، جانشین اندیشه، سلاح دانایی و ندیم دل آرام دوستان به وقت جدایی» (شیمل، ۱۳۶۸: ۲۷) دانسته‌اند.

در شأن خوشنویسی همین بس که از کلام حق در باب قلم و سوگند به آن، گوهرهای کلام نبی صلی الله علیه و آله و سلم و اولیاء معصوم علیهم السلام آن قدر بیان شده که این هنر را در میان سایر هنرها نظر کرده حق نموده است. با خط، فتوحی در دل انسان ایجاد می‌شود که نسبت او را با راز حقیقت وجودش آشنا می‌سازد. چنان‌که استادمان فرمود: «دل انسان باید فتوح به سوی راز داشته باشد تا حجاب اشیا برداشته شود» (فردید، ۱۳۸۷: ۴۴۴).

از این رو، رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم فرمود: «الخط الحسن یزید الحق وضحا»؛ یعنی: خط زیبا حقیقت را آشکارتر می کند.

در واژه خوشنویسی دو کلمه «خوش» و «نویسی» خودنمایی می کند و اگر «بای» مصدری آن برداشته شود فعل امر می شود. امر به نوشتن خوش، همچون همه امور دیگر، امر بر نیکی است که غایت همه فرهنگ های دینی و معنوی است. این امر نشان از حکم قطب دارد و هر حکمی را نشانی است که با آن رسمیت و مقبولیت می یابد. نشان حکم قطب در خوشنویسی «سرمشق» است. سرمشق ها نشان پیوستگی و تداوم سنت حسنه است تا سالک این طریق به بیراهه نرود و همواره متذکر عهد قدیم باشد.

متأسفانه، برخی خوشنویسان معاصر، این هنر شریف را از حوزه قدسی آن خارج نموده اند و گذشته از این که هر گفته ناروایی را با آن می نویسند متعرض صورت آن نیز گردیده اند تا جایی که مبادی و اصول ظاهری آن را نیز به مسلخ غرب برده اند. این امر نشان از تفرقه روح و علم مقام تفکر در قلم به دستانی است که با نام خوشنویسی در ذیل تعاریف غرب زده امروز از هنر، دست به چنین آثاری می زنند و برخلاف طریقت هنرمندان قدیم که با تفکر حقیقی به مقام جمع خاطر دست می یافتند، این گروه در پریشانی حال عصر جدید فرو رفته اند. حکیم فقید، دکتر سید احمد فردید، این حقیقت را از پایان یافتن عمر هنر غرب زده جدید می داند و می گوید: «هنر جدید در تفرقه به پایان رسیده است. در هنر حقیقی انسان از تفرقه باز می آید و به مجموعیت می رسد - ز فکر تفرقه باز آی تا شوی مجموع - هنر ذوق عرفانی دارد و حضور عارفانه» (فردید، ۱۳۸۷: ۴۵۱). در چنین شرایطی حفظ و صیانت از سرمشق های استادان پیش از هر زمان دیگر لازم به نظر می آید.

سنت اجازه، که توسط استادان به شاگردان اعطا می شد، یکی از مهم ترین مؤثرترین روش ها برای پاسداری از حریم قداست هنر خوشنویسی بود و شاگردان نیز خود را موظف می دانستند تا از این افتخار معنوی پاسداری کرده و آن را گرامی دارند و همین امر سبب تداوم سنت حسنه و نگهدار موازین خوشنویسی می گردید. هنری که از آسمان سرچشمه می گیرد و در زمین محقق می شود سراسر راز است؛ زیرا انسان با دل آگاهی پیام آسمان را دریافت و در مرتبه خود آگاهی، وجهی از آن را

ادراک می‌کند که در مرتبه وجود عقلی او نازل شده باشد. پس اصل و گوهر هنر همچون رازی باقی می‌ماند و بی‌وجه نیست که پس از هزاران سال که آن را تعریف کرده‌اند هنوز در تعریف هنر مانده‌اند.

خوشنویسان مسلمان متفق القول‌اند که خوشنویسی، هنری است که از آسمان آمده و مبدع اول آن نیز خداوند است. میرعماد الحسنی، خوشنویس شهیر عهد صفوی، می‌گوید: «نقل است اول کسی که اشکال و اسامی خط و حروف دانست و نوشت، آدم، صفی الله علیه السلام بود و معلم او حضرت عزت جل جلاله و عم نواله، چنانچه در کلام مجید ربانی و تنزیل عزیز سبحانی فرموده: 'و علم آدم الأسماء كلها' (قلیج‌خانی، ۱۳۷۳: ۲۲۸، ۲۲۹).

وی حتی پس از بیان تاریخ مختصر خوشنویسی، در پایان می‌گوید: «و خدای تعالی داناتر است که بعد از این چگونه باشد، چه در خزانه غیب عجایب‌هاست که آن هم به حکم الامور مرهونه باوقاتها، در وقت خویش به ظهور می‌آید» (همان: ۳۰). نصر می‌نویسد: «از آنجا که در متن قرآن کریم 'حضور الهی' حس می‌شود، خوشنویسی به عنوان تجسم بخش 'کلمة الله' به مسلمانان کمک می‌کند تا بر اساس استعدادهای روحانی خود در این حضور به دل‌هایشان نفوذ کند. هنر مقدس خوشنویسی به انسان کمک می‌کند از حجاب وجود مادی بگذرد، تا بتواند به آن برکتی که در بطن 'کلمة الله' نهفته است دسترسی یابد و از جام واقعیت جهان روحانی قطره‌ای بچشد» (نصر، ۱۳۷۴: ۲۷).

شاید یکی از مهم‌ترین رازهای ناشکفته، قرار دادن نقطه برای ملاک زیبایی‌شناسی خوشنویسی باشد. نقطه که خود از حروف خارج است در هویت بخشی به حروف و زیبایی آن‌ها نقشی اصلی ایفا می‌کند. به همین جهت برخی صاحب‌نظران این هنر شریف، نقطه را اصل و اساس خط دانسته‌اند: «بدان که اصل خط نقطه است. هرگاه دو نقطه یا سه نقطه را به هم پیوستی خط شد، بعد از آن هر کسی دخل‌ها کرده» (منشی قمی، ۱۳۵۹: ۱۲).

این انکشاف نیز همچون سایر موارد، به گفته خوشنویسان مبدع، به یکی از منابع قدسی خصوصاً امیرالمؤمنین علی علیه السلام بازمی‌گردد که در خواب بر آن‌ها ظاهر شده و دستور لازم را ابلاغ نموده است.